

סריקת כרטסת מילון הזוהר של גרשם שלום

מאת יהודה ליבס

ספר הזוהר הוא מן היצירות הגדולות של רוח האדם, ודבר זה לא נעלם גם מעיני שר ההיסטוריה. אחרי פחות משלוש מאות שנה להיווצרותו (בסוף המאה השלוש עשרה) הפך הזוהר לספר הספרים של הקבלה. המקובלים ראו בזוהר מקור סמכות ודגם לחיקוי, ואף מושא לפרשנות, עד שאפשר לומר שהשיטות הקבליות החשובות ביותר, כגון קבלת הרמ"ק, האר"י והגאון מווילנא, אינן אלא דברי פרשנות על ספר הזוהר, וממנו הן יונקות את חיותן.

גם גרשם שלום (1897-1982), אבי מחקר הקבלה, הלך כאן בעקבות המקובלים ועשה את הזוהר ראש לכל מעייניו, הן בגלל חשיבותו המכרעת של הספר בתולדות הקבלה, והן בגלל סגולותיו הפנימיות. כך אפשר ללמוד למשל מספרו היסודי של שלום, הספר האנגלי על הזרמים העיקריים במיסטיקה היהודית:¹ בספר זה מתאר שלום שבעה זרמים של מיסטיקה יהודית, שאותם מגדיר הוא כעיקריים, וביניהם, כמובן, גם ספר הזוהר. אך בעוד שלכל אחד משאר הזרמים מוקצה בספר זה פרק אחד, לספר הזוהר הקדיש כאן שלום שני פרקים: האחד עוסק בספר ובמחברו, והשני בשיטה התיאוסופית של הזוהר. שמותיהם של פרקים אלה יעידו גם על כיווני ההתעניינות העיקריים של שלום במחקרו. מחד, השיטה התיאוסופית, שבה ראה את עיקר חשיבות הספר ותורת הקבלה בכלל,² ומאידך, חידת חיבורו של ספר זה, המתגלה בסוף ימי הביניים בצורה של מדרש מופלא, שהתחבר כביכול בתקופת התנאים.

אכן, חידת חיבורו של הזוהר העסיקה מאוד את שלום, וכפי שהוא מספר במשפט החותם את ספרו האוטוביוגרפי:

1 *Major Trends in Jewish Mysticism*, Schocken publishing house, Jerusalem 1941.

2 ביקורת על השקפה זו ראה 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים 50 (חורף תשנ"ב), עמ' 150-170. מאמר זה, ואף שאר החיבורים שלי שיוזכרו להלן, ניתנים לקריאה באתר האינטרנט שלי: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/>.

3 לדעתי, 'למסגרת הסיפורית' של הזוהר, עם היותה בלתי היסטורית כדברי שלום, יש משמעות פנימית עמוקה להבנת ספר הזוהר. וראה: יהודה ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש' ראם (עורך), **הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.

ישבתי וכתבתי הרצאת פתיחה⁴ על נושא מרתק: 'האם חיבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר?' וסיכמתי או חידשתי שם את כל הטענות נגד הנחה זו והדורשות 'בדיקה חדשה ושיטתית של מוצא הספר והתפתחות הקבלה כולה, בלא משפטים קדומים'. לחקירה כזאת הקדשתי את עשר עד חמש עשרה השנים הבאות וסתרתי אחת לאחת את כל טענותי שבהרצאת הפתיחה, אף על פי שיצאתי להוכיח אמיתותן, ומתוך תהפוכות אלה נתקיים גם בי הפסוק 'אמת מארץ תצמח'⁵.

את תוצאות חקירה זו, ששלום הקדיש לה אף יותר מחמש עשרה השנים הנזכרות, סיכם הוא בפרק הנזכר שבספרו האנגלי על הזרמים העיקריים במיסטיקה היהודית, ובערכים אנציקלופדיים.⁶ אבל ספר מקיף על בעיית הזוהר לא השאיר לנו שלום.⁷ סיכומים אלה אינם מכילים ניתוח כולל, או אפראט מדעי נרחב, העונים בצורה מושלמת על הבעיות ששלום עצמו העלה בהרצאת הפתיחה הנזכרת, או במאמרים אחרים שכתב בראשית דרכו. סיכומים אלה, גם אם נצרף להם את המאמרים המעטים שחיבר שלום בנושא ביקורת הזוהר, מכילים אומנם דוגמאות לא מעטות המצביעות על כיוון הפתרון שהוא מציע, אך אלה נשארות דוגמאות בלבד, וכאילו אומרות לקורא: ואידך זיל גמור, או סמוך על המחבר שבאמתחתו יש עוד הרבה חומר בעניין זה.

ואכן חומר רב נוסף היה תחת ידו של שלום, וגם אם לא היה סיפק בידו לפרוש אותו לעיני הקורא בצורה מנוסחת כהלכה ולהוציאו לדפוס, הוא קיים בכל זאת, ומגיע אל המעוניין בדרכים אחרות. דברי שלום על מאמרי הזוהר

⁴ לרגל מינויו למרצה לקבלה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925.

⁵ גרשם שלום, **מברלין לירושלים**, הוצאת עם עובד, תל אביב תשמ"ב, עמ' 223-224. שאלה היא איך להבין כאן את שימוש הפסוק שבסוף המובאה (הוא סוף הספר). ייתכן שכונתו על מעלת ישיבת ארץ ישראל שהיא שגרמה לו להגיע אל האמת, או ש'ארץ' כאן היא כינוי לחקירה יסודית בלא דעות קדומות.

⁶ כוונתי לערכים 'זוהר' ו'קבלה' באנציקלופדיה יודאיקה ובאנציקלופדיה העברית. יש לציין כאן גם את האנתולוגיה של קטעי זוהר מתורגמים לאנגלית, שבראשם מבוא שהכין שלום: *ZOHAR: The Book of Splendor*, New York 1963.

⁷ כאן הותיר שלום מקום נרחב להתגדר בו לתלמידו ישעיה תשבי, שספרו **משנת הזוהר** (ח"א ירושלים תשי"ז, ח"ב תשכ"א) הוא הספר המחקרי המקיף הראשון שהתפרסם על ספר הזוהר. על מצב זה אוכל להעיד בעזרת סיפור אישי: כשנעשיתי בר מצוה ביקש שלום, שהיה חברו הקרוב של אבי, להעניק לי מתנה שתקרבי לעולם הזוהר, ולפיכך נתן לי את ספרו של תשבי (הכוונה לחלק הראשון שכבר יצא אז לאור).

השונים, על פסקאותיו ומילותיו, מצויים הן בהערות הרבות שרשם בטופס הזוהר שלו, על דפים שכרך בין דפיו, ושיצא לאור בשנת תשנ"ב בהוצאה פקסימילית,⁸ וכן בכרטסת מילון הזוהר שלו, אשר מועלית כאן לאתר האינטרנט של הספרייה הלאומית.

הכרטסת שלפנינו איננה ספר ממש, אלא רשימות שהכין שלום לעצמו לצורך כתיבה עתידית של מילון לספר הזוהר. מדובר בכרטיסי נייר מלבניים, שאותם אחסן שלום בסדר מופתי במגרת עץ ארוכה וצרה המתאימה בדיוק לגודל הכרטיסים, בשולחן הכתיבה המרשים שלו (המשמש גם היום את הספרן באוסף שלום בספריה הלאומית). כל כרטיס עוסק במלה ממלות הזוהר, ומכיל מובאות המכילות מלה זו בשימושיה השונים עם מראי מקומות מספר הזוהר, בירורי נוסח של המובאות, וכן הערות חשובות על מלות הזוהר. על אלה נוספה גם הכרטסת שהכינה לבקשתו תלמידתו, פרופ' רבקה ש"ץ, ובה כלולות המלים המיוחדות ללשון החטיבה הזוהרית הנקראת 'מדרש הנעלם'.

ההערות שבכרטיסים כוללות, בראש וראשונה, את פירוש המלה והוראותיה השונות, הן במישור הלשוני הכללי והן במישור הקבלי, אם לאותה מלה יש גם הוראה סימבולית. נוסף לכך הובאו בהערות גם מקבילות והסברים, המבארים את מוצא המלה ודרך השתלשלותה מן הספרות העתיקה (מקרא, תלמודים ומדרשים) או מלשון ימי הביניים – פילוסופיה וקבלה, ובמיוחד הקבלות מכתבי ר' משה די ליאון, שבו כאמור ראה שלום ברוב ימיו את מחבר הזוהר. כמו כן יימצאו בהערות דיונים אטימולוגיים ומקבילות בשפות אחרות למלה הנדונה, ואף הפניות לשימוש המלה בספרות הקבלה המאוחרת ולדיונים באותן מלים בספרותם של פרשני הזוהר הקדומים ובספרות מדעית מודרנית.

כאמור, כרטסת זו איננה ספר ואינה ממלאת את הצורך במילון לספר הזוהר. ההערות הנמצאות כאן, כמותן כמו אלה שנתפרסמו בפקסימיליה הנזכרת של טופס הזוהר שלו, הן הערות שרשם שלום לשימוש עצמי, ורובן כתובות בגרמנית בכתב הגותי הקורסיבי שנהג בבתי הספר בגרמניה בראשית המאה הקודמת, ואינו קל לקריאה בימינו (כך אפילו בקרב השולטים היטב בשפה הגרמנית). אומנם גם אם עלה בידינו לפענח רק חלק מלשון ההערה, בכל זאת אפשר בדרך כלל לנחש ולהשלים את כוונת הדברים לפי ההפניות והמובאות המשולבות בה.

ההערות שבכרטיסים אף לא נכתבו בשנה אחת, והן מבטאות יותר מגישה אחת כלפי ספר הזוהר, ובכך מביאות הן את הקורא לא למסקנה אחידה, אלא לכבשני מעבדתו של החוקר.

⁸ ספר הזוהר של גרשם שלום, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ב. עם הקדמה מאת יהודה ליבס.

כך הוא גם באשר למובאות הזוהריות, הבאות בכל כרטיס כדי להדגים את שימושי המלה בזוהר; גם אלה רחוקות מהגשמה שלמה של המטרה. אך היום, בעידן המחשב, אפשר להשלים זאת בקלות בעזרת מאגרי מידע (כגון DBS) המכילים את ספר הזוהר, שבעזרתם יכול המעיין להגיע בקלות רבה לכל המקומות בזוהר המביאים את המלה הנדונה. עם זאת, יש גם חשיבות למובאותיו של שלום, שלא הסתמך על מחשב אלא על שכלו הבהיר, וכך יכול היה לבחור ולהדגיש את ההיקריות החשובות והמאפיינות ביותר את השימושים שמצא לכל מלה.

על מגבלותיה של כרטסת שלום יכולתי לעמוד מקרוב כאשר ביקש ממני שלום, בראשית שנות השבעים של המאה הקודמת, להכין, במסגרת עבודת דוקטור, מילון המבוסס על הכרטסת שלו. עד מהרה נוכחתי לדעת שהכרטסת לא תספיק לצורך זה, ודומה שגם לא מידת שני חיי אדם. עסקתי בכך כמה שנים (לו היה זה בעידן המחשב, אפשר היה כמובן להגיע לתוצאות טובות יותר בזמן קצר בהרבה), ולא הגעתי אלא להשלמת 'פרקים במילון ספר הזוהר', חיבור שעם היותו רב כמות כולל פחות מעשרים ערכי מילון (שלום, שהיה גם אדם נדיב רוח ומבין, התחשב במצוקתי והסכים לאשר גם זאת כעבודת דוקטוראט). הסתבר לי אז שלשון הזוהר, אף שיחסית לרוב הלשונות איננה מצטיינת בעושר רב באשר למספר (תבניות) המלים, בכל זאת עשירה היא ביותר בצירופים ובקונוטציות סמנטיות הנלוות אל כל ערך מילוני. וכך לאחד הערכים, 'גופא', נמצאו לי במילוני לא פחות מ-472 ערכי משנה, לערך 'אדם' 353, לערך 'אילנא' 132 ולערך קיומא 97, וכו'. וגם בכך לא סגי: מאז ועד היום נוספים אצלי עוד גוני משמעות רבים לאותם ערכים, ואת חלקם שב אנוכי ומוסיף לנוסח עבודת דוקטור זו, שהועלתה ל[אתר האינטרנט שלי](#) (הנזכר לעיל), ומתעדכנת בו תדיר.

אך גם אם אין לראות בכרטסת שלום שלפנינו מילון משוכלל לספר הזוהר, בכל זאת יש לה ערך רב, בהיותה הניסיון היחיד עד כה לכתיבת מילון מקיף שכזה. היום, בהיות הכרטסת פתוחה ב[אתר אינטרנט](#), מאפשרת היא לכול הצצה לבית מלאכתו של גדול חוקרי הקבלה, ומלמדת רבות גם על נושא מחקרו וגם על דרך עבודתו.